

УДК 340.114.5:340.111.5

Т. В. Михайліна

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ВІДНОСНО НЕЗАЛЕЖНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Постановка проблеми. Будь-якій системі властиві ознаки цілісності, ієрархічності, відокремленості від навколишніх об'єктів та водночас наявність зв'язку із зовнішнім середовищем, визначення мети та функціональної спрямованості. Усе перелічене повною мірою властиво правовій реальності, яка у теорії права стандартно представляється у вигляді умовного поділу юридичних феноменів на систему права, правову ідеологію та юридичну практику, які формують цілісну систему і перебувають у постійній функціональній взаємодії. Тим не менше, взаємозв'язок, наприклад, між правовою нормою та актом реалізації права, виникає не безпосередньо. Як проміжний елемент, кожного разу виникатиме знання відповідної норми, її розуміння та ставлення до неї (що формуватиме мотиваційну сферу), а отже, правосвідомість індивіда, групи осіб чи суспільства загалом. А оскільки позитивні трансформації у межах правової системи значною мірою зумовлені сприйняттям права та підвищенням його ролі у суспільстві, надважливим завданням видається виявлення місця та значення правосвідомості у правовій системі, що, безумовно, свідчить про актуальність теми наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем розвитку правової системи загалом і до визначення функцій, видів, структури правосвідомості звертались науковці-правники різних поколінь та наукових шкіл. Так, варто згадати фундаментальні роботи Т. Огаренко, М. Цимбалюка, М. Черкас, однак інтегративні властивості правосвідомості стосовно інших елементів правової реальності в науковій літературі є майже не висвітленими.

Метою статті є обґрунтування ролі правосвідомості як відносно незалежного елемента правової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. З погляду загальної теорії систем можемо беззаперечно погодитись із М. Хаустовою, що поняття «правова система» дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу сутності правової сфери життя суспільства [1, с. 9], що активно реалізується науковцями-правниками з моменту формування самої конструкції правової системи з більшим чи меншим ступенем конкретизації її складників.

Еволюцію підходів до розуміння правової системи (змістову, а не хронологічну) можливо проілюструвати починаючи від її визначення як «правової організації суспільства, сукупності усіх юридичних інститутів та засобів, що існують та функціонують у державі [2, с. 251], або «сукупності усіх правових явищ, що виникають у суспільстві [3, с. 118], із включенням системи права, правової ідеології та юридичної практики [4, с. 77], або «історично зумовленої, взаємопов'язаної та взаємозалежної, ієрархічно структурованої правової цілісності, що включає право, панівну правову ідеологію, юридичну практику та правову культуру,

що здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини для їх впорядкування» [5, с. 315–316], які дуже близькі за своїм змістовим наповненням та майже стандартним виділенням ключових компонентів. Також достатньо близьким до вищенаведених є розуміння поняття правової системи як складного державно-правового явища, що полягає у єдності інституційного, нормативного (регулятивного), ідеологічного і функціонального компонентів [6, с. 9], оскільки також відображає усі складники правової реальності з акцентом на їх групування за призначенням та місцем у правовій системі.

І нарешті, підходи до визначення правової системи останніх років характеризуються виділенням у ній, поряд із класичними, таких елементів, які раніше «розвивалися» дослідниками, включалися до інших груп. Так, згідно з Т. Огаренко, правова система є відносно самостійним, цілісним, упорядкованим соціальним утворенням правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) й інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм, принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку та функціонує завдяки законодавчій системі й юридичній практиці з метою забезпечення та утримання правопорядку [7, с. 8]. Легко помітити, що це визначення виділяє базовий елемент правосвідомості як такий, що зумовлює всі інші компоненти правової реальності. Визнаючи переваги наведеного вище підходу, звернімося до ролі правосвідомості та її місця у функціональній єдності складників правової системи, тим більше що теорія правосвідомості, будучи загальноновизнаною та фундаментально розробленою, зі стрімким розвитком суспільних відносин та тенденціями глобалізації, останніми десятиліттями розкривається в новому аспекті.

Так, головною рисою правосвідомості, що ставить її у специфічне положення серед усіх інших елементів правової реальності, за твердженням І. Фарбера у редакції С. Алексеева, є те, що вона є «чистою» формою соціальної свідомості [8, с. 200; 9]. Абстрагуючись від такого надприродного значення правової свідомості, тим не менше, можемо констатувати її дійсно визначальну роль порівняно з іншими видами та формами свідомості людини, оскільки саме множина вхідних та вихідних чинників, стикаючись на межі правосвідомості, трансформується в іншу множину: передумов існування права, його фактичного буття та наслідків цього.

Правосвідомість як феномен соціокультурного світу є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є одним з елементів, з одного боку, її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства загалом (поряд із такими елементами, як право, правові відносини, правова наука, правові установки, правотворча діяльність тощо) [10, с. 8] і, крім того, формує уявлення про бажане право, що суттєво розширює її межі порівняно з визначенням поведінки як правомірної чи неправомірної.

На думку С. Алексеева [8, с. 201], правосвідомість визначається як система відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце й роль у забезпеченні свободи особистості та інших загальнолюдських цінностей. І саме останні якості, що виділяються науковцем, на наш по-

гляд, є визначальними щодо місця правової свідомості у правовій дійсності, оскільки такі її властивості характеризують правосвідомість не лише як уособлення знань та відчуттів стосовно правових явищ, а як рушійну силу змін у правовій системі й у суміжних підсистемах соціуму. І враховуючи, що кожній цивілізації притаманна власна соціорегулятивна система, яка має у співвідношенні з іншими загальні та відмінні властивості, причому її своєрідність зумовлюється домінантним соціальним регулятором (правом, релігією, звичаями, традиціями) [11, с. 22], правосвідомість представлена одночасно як засіб формування регуляторів, засіб їх сприйняття та трансформацій. Інакше кажучи, можемо стверджувати факт відсутності правосвідомості як такої. Натомість вона існує лише стосовно інших правових явищ чи категорій і розвивається паралельно з ними.

Повною мірою визнаючи те, що генеза правосвідомості зумовлена спонтанними соціальними процесами, пов'язаними з конструюванням правил, зразків, норм та вибором тих чи інших варіантів поведінки, засобів комунікації, саморепрезентації, побудови мікросвітів соціально-правової реальності на основі горизонтальних, а не вертикальних зв'язків, і те, що правосвідомість виявляється не стільки в намірах, бажаннях та настановах, скільки в конкретних діях різноманітних соціальних суб'єктів [12, с. 8], для конкретизації представлення хотілося б додати складність відслідковування руху правосвідомості виключно в горизонтальному чи вертикальному напрямі, оскільки горизонтальні зв'язки будуть властиві правосвідомості під час циклічного та безперервного сприйняття інших елементів правової реальності, а елемент вертикальності з'являється тоді, коли через правосвідомість відбувається взаємозв'язок із системою більш високого порядку (соціальною) або коли різні чи порівняно різні прояви характеризують різні рівні правосвідомості (соціальний, груповий, індивідуальний).

Отож для результативної оцінки місця та ролі правосвідомості у правовій системі будь-якої держави треба визнати її динамічний характер, схильність до розвитку або інволюції разом з іншими складниками правової дійсності. Але навіть за істотного динамізму правосвідомості вона здатна створити атмосферу, у якій діє право, забезпечити стійкість правової системи, що трансформується, завдяки наявності в її підставі якоїсь константи [13, с. 611–612], насамперед моральних установок: справедливості, обов'язковості, солідарності, взаємодопомоги, толерантності, колективізму та ін. [14, с. 86–87]. Особливого значення наведене твердження набуває в розрізі сучасної суспільної орієнтації у більшості розвинених країн світу на формування інституцій правової держави та громадянського суспільства, які спираються на процеси рефлексії у правосвідомості.

Для орієнтації на окреслення об'єктивної ролі правосвідомості та її місця серед інших правових явищ уваги заслуговує теза І. Коваленка про те, що феноменологічна редукція полягатиме у фіксації меж традиційних уявлень про право та заданні напрямку пошуку предметного смислу права. Такий смисл виникає у свідомості правового суб'єкта за безпосереднього сприйняття й освоєння правових явищ [15, с. 107]. Але, конкретизуючи зазначений підхід, можемо констатувати виникнення уявлення про певні юридичні феномени не окремо, а в комплексі або стосовно інших, причому трансформація кожного елемента спричинятиме видозміну не лише його, а й інших компонентів правової реальності у свідомості особи. Виходячи із цього, таке сприйняття

правосвідомості чітко вписується у теорію інтегративного (або синтезованого) праворозуміння.

Звертаючись до загальної теорії систем, їхньої цілісності й одночасно неоднорідності елементного складу, справедливо видається ідея оцінки основних напрямів сучасного «синтезованого» праворозуміння, у межах яких правові явища вивчаються з позиції їх «різновимірності». Причому для побудови інтегральної теорії правосвідомості необхідним є комплексне дослідження структури, функцій та динаміки останньої у плані багаторівневого її вивчення: філософсько-правового (що включає онтологію, логіку, гносеологію, антропологію та аксіологію осмислення й реалізації права), соціологічного, психологічного, культурно-історичного, теоретико-правового, системно-динамічного та ін. [16, с. 13]. А для достовірності окреслення місця та ролі правосвідомості у правовій системі в будь-якому разі видається необхідним визнання не лише її діалектичного характеру, а й інтегративних властивостей. Інакше кажучи, інтегративне праворозуміння актуалізується не саме собою, а через правосвідомість. Усі елементи правової реальності набувають балансу та взаємоузгодженості, переломлюючись у свідомості законодавця, судді, пересічного громадянина як суб'єкта права, тим самим надаючи правовій реальності ознак самоуправління. Абстрагуючись від регулятивної ролі права стосовно суспільних відносин та виходячи із продемонстрованих ознак правосвідомості, які власне і визначають її місце серед інших елементів правової системи, не варто обмежуватись лише констатацією інтегративності усіх правових феноменів у суспільстві, а треба звернутись до законів кібернетики, через призму якої можемо конкретизувати місце та роль правової свідомості.

Відзначаючи ж різновимірність та різновекторність юридичних процесів у суспільстві, які перебувають у постійному русі та взаємодії, тим самим виходимо на синергетичність правової системи, оскільки саме «синергетика вивчає механізми самоорганізації окремого класу систем (відкритих та нелінійних) найрізноманітнішої природи [17, с. 28].

Теза про синергетичність правової системи не є новою у вченні про право та державу. Так, І. Кривцовою фундаментально досліджувався аспект синергетики у здійсненні компаративного аналізу, під час якого було виявлено, що «ефект самоорганізації» на рівні правової системи залежить від ступеня самоорганізації на рівні її компонентів і є результатом прояву тенденції ієрархічного керування внутрішньосистемними самоорганізаційними процесами. Самоорганізація на рівні правової системи загалом і на рівні її компонентів зокрема, тобто правова самоорганізація, виявляє своє джерело в соціальній самоорганізації [18, с. 11]. А отже, синергетика правової системи виявляється у її самоузгодженості, саморозвитку, які відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. Але зазначений взаємозв'язок виникає не сам собою. Логічно передбачити певні зв'язні ланки, що відіграють роль «провідника», забезпечуючи взаємопроникнення та взаємовплив усіх елементів правової системи. І однією з таких ланок, безумовно, є правосвідомість, яка формує можливість утвердження концептуальних підходів до права, втілення їх у самій сутності правових приписів із подальшим відбиттям форми і змісту цих приписів на фактичній поведінці особи [19, с. 308]. На підставі зазначеного поряд із базовими компонентами правової реальності доцільно розглядати правосвідомість, яка завжди

буде зумовлювати «ланцюгову реакцію» між усіма юридичними феноменами, повною мірою не включаючись до будь-якого з них.

Висновки. Отже, поряд із традиційно виділеними складниками правової системи (система права, правова ідеологія та юридична практика) функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який неможливо у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їх межі.

Так само немає можливості повноцінного виділення досліджуваної категорії в окремий компонент, оскільки у будь-який проміжок часу через правосвідомість забезпечується вся множина зв'язків, які відбуваються усередині системи права.

Література

1. Хаустова М. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Хаустова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 19 с.
2. Теория государства и права : [учебник] / под ред. Р. Ромашова. – СПб. : Юридический центр «Пресс», 2005. – 630 с.
3. Цыганов В. Теория государства и права : [тезисы лекций] / В. Цыганов. – Н. Новгород, 2007. – 142 с.
4. Хахулина К. Теория государства и права в схемах и определениях : [учебное пособие] / К. Хахулина, В. Мальга, И. Стадник. – Донецк : ДонНУ, 2008. – 344 с.
5. Перунова В. Теоретико-методологические и сущностные аспекты современной правовой системы России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Перунова. – Тамбов, 2005. – 17 с.
6. Мінченко О. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Мінченко ; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 22 с.
7. Огаренко Т. Структура та функції правової системи / Т. Огаренко // Підприємство, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 12–15.
8. Алексеев С. Общая теория права : в 2 т. / С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 1981. – 360 с.
9. Фарбер И. Правосознание как форма общественного сознания / И. Фарбер. – М., 1963.
10. Макар Л. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. Макар ; Класичний приватн. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 23 с.
11. Тихомиров О. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / О. Тихомиров ; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 37 с.
12. Калиновський Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... докт. філософ. наук / Ю. Калиновський ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 37 с.
14. Черкас М. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання : [монографія] / М. Черкас. – Х. : Право, 2014. – 156 с.
15. Коваленко І. Правове життя в інтегративному праворозумінні: смислові обриси / І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – № 1 (28). – С. 106–118.
16. Цимбалюк М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / М. Цимбалюк ; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 38 с.
17. Князева Е. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Князева, С. Курдюмов. – СПб. : Алетей, 2002. – 414 с.
18. Кривцова І. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. Кривцова ; Одеська нац. юрид. академія. – О., 2008. – 22 с.
19. Михайліна Т. Сенергетична роль правосвідомості / Т. Михайліна // Economic and law paradigm of modern society. – 2016. – № 1. – Р. 305–309.

Анотація

Михайліна Т. В. Правосвідомість як відносно незалежний елемент правової системи. – Стаття.

Статтю присвячено аналізу правової реальності з позиції теорії систем та виявленню місця та ролі в ній правосвідомості. Обґрунтовано, що поряд із загальновизнаними елементами правової системи необхідно враховувати правосвідомість, яку неможливо повністю включити у базові компоненти, як і повністю вивести за їх межі.

Ключові слова: правова система, правова реальність, правосвідомість, інтегративне праворозуміння.

Аннотация

Михайлина Т. В. Правосознание как относительно независимый элемент правовой системы. – Статья.

Статья посвящена анализу правовой реальности с позиции теории систем и выявлению места и роли в ней правосознания. Обосновано, что наряду с общепризнанными элементами правовой системы необходимо учитывать правосознание, которое невозможно полностью включить в базовые компоненты, равно как и полностью исключить из них.

Ключевые слова: правовая система, правовая реальность, правосознание, интегративное правопонимание.

Summary

Mikhailina T. V. Legal awareness as a relatively independent element of the legal system. – Article.

This article analyzes the legal reality from the position of theory of systems and the identification of the place and the role of legal awareness. It is proved that along with the generally recognized elements of the legal system it is necessary to consider the sense of justice, which cannot be fully included in the core components, as well as completely excluded from them.

Key words: system, legal system, legal reality, sense of justice, integrative understanding of law.